

De daling van de vruchtbaarheid in de negentiende en twintigste eeuw. Een historiografisch overzicht met bijzondere aandacht voor Nederland

TH. L. M. ENGELN en J. H. A. HILLEBRAND

1 INLEIDING

Het merendeel der hedendaagse historici zal Geys trefzekere typering van de geschiedenis als een discussie zonder eind, volmondig beamen. Dat elke beschrijving van het verleden niet meer kan zijn dan een persoonlijk getinte reconstructie, is immers een gedachte die inmiddels gemeengoed is geworden. De logische consequentie daaruit is onontkoombaar: diverse met elkaar strijdige beelden van het verleden zorgen voor de bedoelde discussie zonder eind. Een en ander betekent niet automatisch dat de polemieken rond een bepaald historisch thema continu voortgang vinden. Ook hier is er sprake van een conjunctuurbeweging. Een voorbeeld van een recent opgeleefde, maar al eerder gevoerde discussie, is de vraag naar het hoe en waarom van de vruchtbaarheidsdaling in Nederland gedurende de afgelopen eeuw.

In de jaren vijftig en zestig werd over dit onderwerp uitvoerig gepolemiseerd, met als belangrijkste exponenten de sociologen E. W. Hofstee en F. van Heek. Aangezien de discussianten hun opinies op steeds nieuwe wijze onderbouwden en daarbij niet tot elkaar kwamen, verzandde het debat en verflauwde in de jaren zeventig de aandacht voor het onderwerp. Sinds een tiental jaren echter is de vruchtbaarheidsdaling weer object van onderzoek voor een nieuwe generatie onderzoekers, die niet bij voorbaat tot een der eerder gevormde kampen behoort en gewapend is met nieuwe methoden en technieken. Deze nieuwe aanzetten in de historiografie zullen hier in grote lijnen weergegeven worden. Een dergelijke — voorlopige — synthese is zinvol omdat de bedoelde onderzoeken veelal verschenen zijn in periodieken die door de meeste historici zelden geraadpleegd worden. Het onderwerp zelf is niettemin van eminent belang omdat het raakvlakken heeft met zowel de sociale en economische als met de mentale geschiedenis van Nederland in de periode na 1850.

De meer recente bijdragen op dit onderzoeksterrein zijn niet in het luchtledige tot stand gekomen. De eerdere discussie in Nederland vormt natuurlijk voor elke onderzoeker het uitgangspunt. Daarnaast is er in de buitenlandse literatuur in de afgelopen decennia veel en waardevol onderzoek verricht naar het fenomeen van de daling van de vruchtbaarheid. Daarom zal eerst aan deze twee zaken aandacht besteed worden.

2 DE DISCUSSIE HOFSTEE-VAN HEEK

Het begin van de bovengenoemde discussie wordt gemarkeerd door een artikel van E. W. Hofstee. Onder de titel 'Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het

aantal geboorten in Nederland in de 2de helft van de 19de eeuw¹ analyseerde de Wageningse socioloog in 1954 de achtergronden van de grote geografische verschillen in geboortencijfers in ons land. Men vindt in dit klassiek te noemen artikel de kern terug van de opvattingen die Hofstee tot 1981 toe is blijven verdedigen. Onder invloed van de meningen van andere auteurs is er slechts op onderdelen sprake van kleine wijzigingen².

Typerend voor Hofstee's argumentatie is het gebruik van een *Stufentheorie*. In de eeuwen vóór 1850 werd het Nederlandse reproductieve gedrag zijns inziens bepaald door het zogenaamde 'agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon'. Dit hield in dat bij ontstentenis van geboortenbeperking binnen het huwelijk de grootte van de bevolking gereguleerd werd door niet of laat te huwen³. Voorwaarde voor het bestaan van deze vorm van geboortenregulering was dat individuen hun seksuele behoeften ondergeschikt maakten aan het maatschappelijk belang. In de praktijk betekende een en ander, volgens Hofstee, dat een huwelijk slechts dan aangegaan werd wanneer door het overlijden of terugtreden van de vader een boerderij of ambachtelijk bedrijf ter beschikking kwam voor een der zonen, meestal de oudste. De andere kinderen bleven vaak in ongehuwde staat inwonen bij het nieuwe familiehoofd. Op die manier zou ook het ontstaan van uitgebreide huishoudens te verklaren zijn⁴. Ook de gezinsvorming bij personeelsleden verliep in grote lijnen op de zojuist beschreven wijze. Bij hen was het al dan niet beschikbaar zijn van werkgelegenheid het criterium.

Toen in de loop van de negentiende eeuw de leden van de familie zich steeds onafhankelijker gingen opstellen en voor knechts en meiden de oude patriarchale banden met de werkgever vervielen en zij overgeleverd werden aan de wisselende omstandigheden van de arbeidsmarkt, verloor het bovengeschetste patroon van huwelijksrestrictie aan kracht. Men verkeert dan, in Hofstee's terminologie, in een 'proletarische tussenfase'. Landarbeiders, maar ook de arbeiders in de opkomende

1 *Akademiedagen*, VII (1954) 59-100.

2 Het is om die reden dat Hofstee's theorie hier niet per artikel besproken zal worden. Wie gedetailleerde informatie wil over tussentijdse veranderingen, raadplege van dezelfde auteur: 'De groei van de Nederlandse bevolking', in: *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen, 1962); *Idem*, 'Het proces der geboortendaling in Nederland 1850-1960. Een antwoord aan Van Heek', *Mens en Maatschappij*, XXXVIII (1963) 104-133; *Idem*, 'Nogmaals: Het proces der geboortendaling in Nederland 1850-1960. Een antwoord op het antwoord van Van Heek', *Ibidem*, 269-277; *Idem*, 'Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland', in: *Onderzocht en overdacht: Sociologische opstellen voor prof. dr. F. van Heek* (Rotterdam, 1972) 43-91; *Idem*, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (s. l., 1972); *Idem*, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem, 1981). Deze laatste titel is een uitgebreidere versie van Hofstee's bijdrage aan de *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*.

3 Hofstee beschreef zo reeds in 1954 een verschijnsel dat inmiddels als 'Westeuropees huwelijkspatroon' bekend is komen te staan door een veel geciteerd artikel van J. Hajnal, 'European Marriage Patterns in Perspective', in: D. V. Glass, D. E. C. Eversley, ed., *Population in History* (Londen, 1965) 101-143.

4 Hofstee stelt dit systeem in de negentiende eeuw nog slechts vast bij de agrarische bevolking op de zandgronden, maar acht het in de achttiende eeuw voor het hele land geldig. Zie: Hofstee, 'Regionale verscheidenheid', 79. Deze extrapolatie naar de achttiende eeuw en het gehele land is door A. M. van der Woude overtuigend bestreden in 'De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden', *AAG Bijdragen*, XV (1970) 202-241.

industrie huwden nu in grote getale en bovendien op jongere leeftijd. Het logische gevolg was een forse toename van de geboortecijfers. Het afnemen van de sterfte en met name de zuigelingensterfte eind negentiende eeuw, maakte de bevolkingsgroei extra groot en zodoende werd de derde fase in Hofstee's schema voorbereid, die van het 'modern voortplantingspatroon', gekenmerkt door bewuste geboortenbeperking binnen het huwelijk.

Deze ontwikkeling in drie fasen verklaart in Hofstee's optiek ook de regionale verschillen in Nederland. In de steden en in het westen van het land zette de proletarisering van de arbeid bijvoorbeeld eerder in en dit leidde tot ongelijktijdige verschuivingen vanuit het gezamenlijke vertrekpunt van het ambachtelijk-agrarische voortplantingspatroon⁵. De stijging en de daling van het geboortecijfer voltrok zich in Nederland volgens een vast patroon, steeds van het noord-westen naar het zuid-oosten. Van groot belang is het onderkennen van de oorzaak van dit alles. Centraal staat in zijn visie het doordringen van het zogenaamde moderne cultuurpatroon. De kern van dit patroon bestaat uit het accepteren van gedragsverandering bij nieuwe objectieve gegevens (in dit geval stijgende nuptialiteit en dalende sterfte)⁶ om zodoende een kwalitatieve verbetering in levensomstandigheden te bewerkstelligen⁷. Over het ontstaan van dit patroon is Hofstee vaag. Hij wijst wat betreft de verspreiding ervan op factoren als urbanisatie, onderwijs en marktgeoriënteerde productie, en ziet de oorsprong liggen in de tijd van de Renaissance⁸.

De godsdienstige achtergrond acht Hofstee slechts van secundaire betekenis. In 1954 heet het nog:

Eerst in de derde fase, als de mens bewust bij zichzelf te rade gaat aangaande de omvang van zijn gezin en dus aan zijn geweten vragen gaat stellen, treedt het verschil van levensbeschouwing als factor in de verscheidenheid van geboortenfrequentie naar voren⁹.

Ook in 1981 blijft Hofstee vasthouden aan de overtuiging dat zowel in de pre-industriële als de industriële tijd, de religie slechts een ondergeschikte rol speelde en binnen de gegeven regionale patronen en verschuivingen hooguit voor nuanceringen zorgde¹⁰.

Toch is het de vraag naar het relatieve belang van de religie voor de daling van de vruchtbaarheid in Nederland, die geleid heeft tot de al vermelde discussie. In zijn in

5 Hofstee onderscheidt overigens voor de periode 1800-1850 vier gebieden met elk eigen afwijkingen van het ambachtelijk-agrarische grondpatroon, grofweg het noord-westen, het noord-oosten, het zuid-westen en het zuid-oosten. De afwijkingen hangen samen met verschillen in sterfte en erfrecht. Zie: Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 15-30.

6 Overigens verklaart Hofstee de daling van de sterfte eveneens voor een deel uit de opkomst van het moderne cultuurpatroon. Zie *Ibidem*, 82.

7 *Ibidem*, 33.

8 E. W. Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon. Naschrift bij het artikel van Op 't Land', *Sociologische Gids* (1966) 139-154 en: Hofstee, 'De groei van de Nederlandse bevolking', 48 vlg.

9 Hofstee, 'Regionale verscheidenheid', 87.

10 Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 30 en 38.

1954 verschenen studie over het geboorteniveau van de Nederlandse rooms-katholieken wees F. van Heek reeds de trage daling van de vruchtbaarheid bij deze bevolkingsgroep aan als de voornaamste oorzaak voor de in Europees perspectief langzame daling van het land als geheel¹¹. Hofstee's argumenten hebben Van Heek niet tot andere gedachten gebracht blijkens zijn uitlating in 1963 dat de godsdienstfactor een 'zeer belangrijke — vermoedelijk de belangrijkste kracht... ' is¹². Slechts in de fasering van de verschillen tussen de denominaties vinden de twee sociologen elkaar. Ook Van Heek situeerde de uitzonderingspositie van de katholieken rond de laatste eeuwwisseling¹³ en dat sloot aan bij de mening van zijn opponent, die pas in de derde fase van de door hem geschilderde ontwikkeling het geloof van enig belang achtte.

In 1970 mengde J. D. Buissink zich in de discussie en schaarde zich duidelijk in het kamp van Van Heek. Het was met name het sterke verzet van de rooms-katholieke kerk tegen het gebruik van neo-malthusiaanse geboortenbeperking, zo argumenteerde Buissink, dat zorgde voor de regionale verschillen in ons land. Dat de gelovigen zich inderdaad conformeerden aan de kerkelijke richtlijnen, bleek uit het feit dat de huwelijksvruchtbaarheid in katholieke gebieden 25 à 30 jaar later daalde dan in overeenkomstige gebieden met een overwegend niet-katholieke populatie. Deze auteur hield echter de mogelijkheid open dat naast de religie ook andere sociale factoren van belang konden zijn¹⁴. Hofstee handhaafde ook nu gedeceideerd zijn eerdere stellingname, overwegende dat er weliswaar verschillen waren tussen katholieken en niet-katholieken binnen één regio, maar dat het onderscheid tussen katholieken in verschillende regio's beduidend groter was¹⁵.

Toch sloop ook bij Hofstee de factor religie binnen, zij het niet om de binnenlandse verschillen te verklaren, maar de uitzonderlijke positie van het land als geheel. Na 1875, zo constateert hij, gaat Nederland een apart, zeer eigen demografisch patroon vertonen. In vergelijking met andere Westeuropese landen daalde de vruchtbaarheid er laat en langzaam. Dit verschijnsel wordt niet verklaard door een getalsmatige overheersing van de katholieken. Vergeleken met bijvoorbeeld het homogeen katholieke België waren ook de niet-katholieke Nederlandse provincies nog in de twintigste eeuw traditioneel in demografisch opzicht¹⁶. Zijn hypothese luidt dat vanaf 1875 de invloed van het georganiseerd confessionalisme in Nederland dermate groot was, dat

11 F. van Heek, *Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken. Een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep* (Leiden, 1954). Zie voor een Engelstalige samenvatting: F. van Heek, 'Roman Catholicism and Fertility in the Netherlands. Demographic Aspects of Minority Status', *Population Studies*, X (1956) 125-138.

12 F. van Heek, 'Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw', *Mens en Maatschappij*, XXXVIII (1963) 81-103, aldaar 103.

13 F. van Heek, 'Nogmaals: Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw. Een antwoord op het commentaar van Hofstee', *Ibidem*, 257-268, aldaar 258.

14 J. D. Buissink, *De analyse van regionale verschillen in de huwelijksvruchtbaarheid* (Delft, 1970) met name 342 en 346. Zie voor een Engelstalige samenvatting: J. D. Buissink, 'Regional Differences in Marital Fertility in the Netherlands in the Second Half of the Nineteenth Century', *Population Studies*, XXV (1971) 353-374.

15 Hofstee, 'Enkele opmerkingen', 71.

16 Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 55-57.

de denkbeelden van deze groep ook 'opgelegd' werden aan de niet-confessionele bevolking. Dit verschijnsel, dat in het Interbellum zijn hoogtepunt bereikte, werd door Hofstee *asymmetrische tolerantie* gedoopt. Het gevolg was een uitzonderingspositie van ons land binnen Europa. De sexuele driften werden hier sterker beteugeld dan elders, zoals ook zou blijken uit het beduidend lagere niveau van onwettige geboorten, een niveau dat in de eerste helft van de negentiende eeuw nog vrijwel gelijk was aan het Europese gemiddelde. Daarnaast was de reactie op de sterk groeiende bevolking maar ten dele modern (geboortenbeperking binnen het huwelijk) en greep men tot 1955 nog veelvuldig terug op het oude reguleringsmechanisme via uitstel van het huwelijk. Ook hier zou men zien dat de ethische bezwaren van confessionele zijde tegen anti-conceptie de bevolking als geheel beïnvloedden ¹⁷.

Deze sterk generaliserende hypothese over Nederlands positie als geheel neemt niet weg dat de discussie over de regionale verschillen binnen de landsgrenzen niet tot een communis opinio geleid heeft. De tegenstelling 'regio' versus 'religie' als voornaamste verklarende factor bleef bestaan. Een synthese kon niet worden bereikt. Typerend voor de impasse zijn twee publikaties van F. W. A. van Poppel uit 1974. Op basis van een en dezelfde bron komt deze auteur in één jaar en in hetzelfde tijdschrift met twee afzonderlijke artikelen over de vruchtbaarheidsdaling. In het eerste wordt de invloed van sociale status gemeten, in het tweede de invloed van de religie ¹⁸. Ook bij deze auteur blijft een integratie van de verschillende verklarende variabelen achterwege. In die zin kunnen zijn publikaties als een afspiegeling gezien worden van de hier besproken fase in de discussie.

3 DE INTERNATIONALE HISTORIOGRAFIE

Wenden wij ons nu tot de buitenlandse literatuur. Heel belangrijk daarin is de door F. W. Notestein al in 1945 ontwikkelde demografische-transitietheorie ¹⁹. Kort weergegeven komt deze theorie op het volgende neer ²⁰. De ontwikkeling van geboorte en sterfte kende een drietal fasen. Pre-moderne maatschappijen, de eerste fase, werden gekenmerkt door een hoog niveau van sterfte, waarbij er echter van jaar tot jaar grote schommelingen optraden. De vruchtbaarheid was ook hoog, maar vertoonde slechts weinig fluctuaties. In de daarop volgende overgangsfase begon eerst de sterfte af te nemen als gevolg van onder andere betere medische kennis. Na verloop van tijd daalde

¹⁷ *Ibidem*, 58-64.

¹⁸ F. W. A. van Poppel, 'De differentiële vruchtbaarheid in Nederland in historisch perspectief: de invloed van de sociale status', *Bevolking en gezin* (1974) 223-248 en *idem*, 'De differentiële vruchtbaarheid in Nederland in historisch perspectief: de invloed van de religie', *ibidem*, 329-348.

¹⁹ F. W. Notestein, 'Population: the Long View', in: T. W. Schultz, ed., *Food for the World* (Chicago, 1945) 36-57.

²⁰ Zie onder andere H. J. Habakkuk, *Population Growth and Economic Development since 1750* (Leicester, 1971) 7-9; J. C. Caldwell, 'Toward a Restatement of Demographic Transition Theory', *Population and Development Review* (1976) 321-366, aldaar 323-328; ook verschenen in J. C. Caldwell, *Theory of Fertility Decline* (Londen, 1982) 113-156. Verder: S. Cotts Watkins, 'Conclusions', in: A. J. Coale, S. Cotts Watkins, ed., *The Decline of Fertility in Europe. The Revised Proceedings of a Conference on the Princeton European Fertility Project* (Princeton, 1986) 420-449, aldaar 420-422.

ook de vruchtbaarheid. Ter verklaring van die daling wordt gewezen op de dalende sterfte (waardoor er minder geboorten nodig waren om hetzelfde kindertal te bereiken), industrialisatie, urbanisatie, mogelijkheden voor sociale mobiliteit, scholing en de stijgende kosten van kinderen. In de laatste fase kwamen zowel sterfte als vruchtbaarheid op een laag niveau. Nu was het echter het aantal geboorten dat sterk schommelde²¹.

Al vrij vroeg werden studies ondernomen die aan de juistheid van de demografische-transitietheorie deden twijfelen. Zo toonde J. W. Leasure in een in 1962 gepubliceerd onderzoek naar de fertiliteitsdaling in Spanje aan dat rond 1910 in Catalonië de fertiliteit niet alleen laag was in geïndustrialiseerde en geurbaniseerde provincies, maar ook in meer traditionele gebieden²². Ongeveer tegelijkertijd wezen J. Knodel en N. Iskander op het feit dat in Engeland en Hongarije de daling van de vruchtbaarheid bij benadering op hetzelfde moment begonnen was, ondanks de grote niveaoverschillen tussen deze landen wat betreft onderwijs, sterfte en industrialisatie²³.

Deze contradicties brachten Ansley Coale van de Princeton University op de gedachte systematisch voor alle landen van Europa op provinciaal niveau de vruchtbaarheidsdaling te gaan onderzoeken. Een dergelijk onderzoek werd niet alleen nuttig geacht ter verrijking van de historische kennis, maar ook in verband met de naoorlogse ontwikkelingen in de Derde Wereld. In 1963 ging het *European Fertility Project* onder Coale's leiding van start. Hoofddoel was het verzamelen van gedetailleerde kwantitatieve informatie over de vruchtbaarheidsdaling en het bepalen van de sociale en economische omstandigheden waaronder die daling begonnen was²⁴. Over een groot aantal landen (Rusland, Duitsland, België, Portugal, Italië, Denemarken, Groot-Brittannië en Frankrijk) zijn inmiddels monografieën gepubliceerd²⁵. Bovendien

21 Een voorbeeld van een dergelijke schommeling is de geboortengolf na de tweede wereldoorlog.

22 J. W. Leasure, *Factors Involved in the Decline of Fertility in Spain, 1900-1950* (Princeton, 1962), aangehaald in Coale, Cotts Watkins, ed., *The Decline of Fertility*, xix-xx.

23 Coale, Cotts Watkins, ed., *The Decline of Fertility*, xx. Genoemd kan hier ook worden een artikel van W. Petersen waarin hij probeert te beargumenteren dat in Nederland tijdens de eerste fase van de demografische transitie geen sprake was van een constant aantal geboorten, maar van een stijgende vruchtbaarheid. Volgens hem gold dit voor het merendeel der westerse landen. Zie: W. Petersen, 'The Demographic Transition in the Netherlands', *American Sociological Review*, XXV (1960) 334-347.

24 A. J. Coale, 'The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II', in: S. J. Behrman, e. a., ed., *Fertility and Family Planning. A World View* (Ann Harbor, 1969) 3-24; A. J. Coale, R. Treadway, 'A Summary of the Changing Distribution of Overall Fertility, Marital Fertility, and the Proportion married in the Provinces of Europe', in: Coale, Cotts Watkins, *The Decline of Fertility*, 31-181, aldaar 32.

25 A. J. Coale, B. A. Anderson, E. Härm, *Human Fertility in Russia since the Nineteenth Century* (Princeton, 1979); J. Knodel, *The Decline of Fertility in Germany, 1871-1939* (Princeton, 1974); R. J. Lesthaeghe, *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970* (Princeton, 1977); M. Livi-Bacci, *A Century of Portuguese Fertility* (Princeton, 1971) en van dezelfde auteur *A History of Italian Fertility during the Last Two Centuries* (Princeton, 1977); P. C. Matthiessen, *The Limitation of Family Size in Denmark* (Kopenhagen 1985); M. S. Teitelbaum, *The British Fertility Decline: Demographic Transition in the Crucible of the Industrial Revolution* (Princeton, 1984); E. van de Walle, *The Female Population of France in the Nineteenth Century. A Reconstruction of 82 Départements* (Princeton, 1974). Deze laatste studie bevat 'slechts' een reconstructie van de indices van het reproductief gedrag en nog geen verdere analyses. Aangekondigd zijn een boek over de fertiliteitsdaling in Zwitserland (auteur: F. van de Walle) en een vervolg op de bovengenoemde studie over Frankrijk (auteur: E. van de Walle).

verscheen in 1986 een bundel met de 'revised proceedings' van een in 1979 gehouden bijeenkomst van de deelnemers aan het project²⁶. Doel van de bijeenkomst was om te komen tot een synthese van het tot dan toe verrichte onderzoek. Hiertoe werd een thematische opzet gekozen. Elke auteur werd gevraagd om een bijdrage te schrijven over een bepaald aspect, bijvoorbeeld de invloed van de sterfte of van regionale en culturele factoren op de daling van de fertiliteit. Als bron werd daarbij gebruik gemaakt van de resultaten van de diverse landenstudies.

Volgens Cotts Watkins hebben de bevindingen van het *European Fertility Project* een bijstelling van en ook een aanvulling op de demografische-transitietheorie nodig gemaakt²⁷. Allereerst bleek dat er in de pre-transitie fase grote regionale verschillen waren in de huwelijksvruchtbaarheid. Met andere woorden: de vruchtbaarheid was niet overal zo hoog als in de theorie werd verondersteld. De verschillen waren niet zozeer een gevolg van bewuste geboortenbeperking, maar vooral van afwijkende gewoonten wat betreft het geven van borstvoeding²⁸. Binnen een regio was de huwelijksvruchtbaarheid in deze fase stabiel. Wel fluctueerde als gevolg van schommelingen in het percentage gehuwden het aantal geboorten. Verder kwam naar voren dat de daling van het aantal geboorten in de transitiefase niet het gevolg was van minder of later trouwen, maar van contraceptie. De gewoonte om bewust het kindertal te reguleren had zich met de snelheid van een epidemie over Europa verspreid. Frankrijk buiten beschouwing gelaten viel in bijna 60 procent van de Europese provincies tussen 1890 en 1920 de overgang naar een 'modern' reproductief gedrag te bespeuren²⁹. Wat betreft de in de demografische-transitietheorie opgesloten hypothetische verklaringen voor de daling van de huwelijksvruchtbaarheid geldt dat zij door de diverse studies niet echt weerlegd werden, maar ook niet bevestigd. Wrigley merkt in een overzichtsartikel dan ook wat zuur op dat 'greater empirical knowledge has in some ways increased uncertainty about the causes of the change'³⁰. Eén van de redenen daarvoor is dat de verklarende variabelen in de diverse studies—onder andere als gevolg van verschillen in bronnenmateriaal maar ook als gevolg van verschillen in theoretische voorkeur tussen de auteurs—vaak anders gemeten zijn³¹.

Interessant is daarom de comparatieve studie van R. Lesthaeghe en Ch. Wilson³².

26 Coale, Cotts Watkins, ed., *The Decline of Fertility*.

27 Cotts Watkins, 'Conclusions', 429 vlg.

28 Zie voor literatuur over de invloed van het al dan niet geven van borstvoeding op de fertiliteit onder andere Th. Engelen, H. Hillebrand, 'Vruchtbaarheid in verandering. Een gezinsreconstructie in Breda, 1850-1940', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XI (1985) 248-289, aldaar 280.

29 Cotts Watkins, 'Conclusions', 432.

30 E. A. Wrigley, 'Population History in the 1980s. The Prospects for Population History', *The Journal of Interdisciplinary History*, XII (1981-1982) 206-226, aldaar 223.

31 Cotts Watkins, 'Conclusions', 428.

32 Een eerste versie van het verslag van hun onderzoek verscheen in *Bevolking en gezin*, III (1978) 309-339, onder de titel 'Productievormen, stemgedrag en vruchtbaarheidstransitie in Westeuropes perspectief, 1870-1930'. De definitieve versie verscheen in *Population*, XXXVII (1982) 623-645 en kreeg als titel: 'Les modes de production, la laïcisation et le rythme de la baisse de la fécondité en Europe de l'ouest de 1870 à 1930'. Hun artikel verscheen ook in het Engels in: Coale, Cotts Watkins, ed., *The Decline of Fertility*, 261-292 onder de titel 'Modes of Production, Secularisation, and the Pace of the Fertility Decline

Zij hebben geprobeerd voor een groot aantal Westeuropese landen te zamen de snelheid van de daling van de fertiliteit te verklaren. Het onderzoek heeft zich toegespitst op België, Denemarken, Duitsland, Italië, Nederland en Zwitserland. Hun veronderstelling is dat de huwelijksvruchtbaarheid pas zal gaan dalen als echtparen de indruk hebben dat geboortenbeperking economisch aantrekkelijk is. Er zijn drie omstandigheden die naar hun mening bepalen of reductie van het kindertal voordelig is of niet. Zo is van belang of de produktiewijze familiaal is, wat de dominante produktiefactor is (arbeid of kapitaal) en hoe de richting en sterkte van de intergenerationale 'flows of goods, money and services' zijn³³. Hun hypothese is dat de fertiliteitsdaling traag zal zijn in gebieden met een overwegend familiale, arbeidsintensieve produktiewijze en een netto inkomensstroom van kinderen naar ouders. Omgekeerd zal de daling snel verlopen in 'moderne' regio's³⁴. Zo mogelijk worden in het bedoelde artikel de economische omstandigheden gemeten als het percentage van de beroepsbevolking dat werkzaam is in landbouw en huisindustrie. Voor Italië, Denemarken en Nederland is echter vanwege een gebrek aan bronnen alleen gekeken naar het percentage werkzamen in de primaire sector³⁵.

Maar, zo betogen Lesthaeghe en Wilson, geboortenbeperking moet niet alleen gunstig zijn voor echtparen om te worden toegepast, maar ook moreel acceptabel³⁶. Zij veronderstellen dat het morele en ethische milieu waarin de huishoudens verkeren, de daling van de fertiliteit versnelt of vertraagt. Hoe groter de secularisatie in een gebied (in hun visie evenredig met het percentage stemmen op niet-confessionele partijen)³⁷ des te gemakkelijker zal geboortenbeperking in dit gebied geaccepteerd worden. Verder is hun uitgangspunt dat overwegend protestantse gebieden in vergelijking met katholieke regio's, ook bij gelijke economische ontwikkeling, meer gesecculariseerd zijn. Reden voor die aanname is de constatering dat de protestantse kerken zich vrij gemakkelijk aan de secularisatie hebben aangepast, terwijl deze bij de katholieke kerk felle reacties oproep en daardoor werd vertraagd. Economische prikkels zullen derhalve in protestantse gebieden sneller terug te vinden zijn in het feitelijk demografisch gedrag³⁸.

De resultaten van het onderzoek bevestigen deze hypothesen. Het verlaten van de familiale, arbeidsintensieve produktiewijze is een sterke prikkel om het kindertal te beperken. Het effect van deze prikkel hangt echter af van de mate waarin een bepaalde samenleving gesecculariseerd is en dus geboortenbeperking moreel acceptabel vindt.

in Western Europe, 1870-1930'. Naar deze versie, die op een paar zeer ondergeschikte punten afwijkt van de publikatie in *Population*, zal hier verwezen worden.

33 *Ibidem*, 262. Zie voor meer informatie over de 'inkomensstroom' Caldwell, 'Toward a Restatement'. Caldwell betoogt dat in traditionele maatschappijen de inkomensstroom bijna altijd loopt van kinderen naar ouders. In moderne samenlevingen is de richting van de stroom precies omgekeerd. In het eerste geval is het hebben van veel kinderen derhalve voordelig voor de ouders, in het tweede geval niet.

34 Lesthaeghe, Wilson, 'Modes of Production', 273.

35 *Ibidem*, 276, 278.

36 *Ibidem*, 261-262.

37 *Ibidem*, 276.

38 *Ibidem*, 271-273.

Het blijkt dat katholieke gebieden ten opzichte van vergelijkbare protestantse regio's inderdaad minder geseculariseerd zijn. Daardoor wordt in katholieke gebieden de economische prikkel tot geboortebeperking meer vertraagd en zal er dus ook een grotere vertraging optreden tussen economische modernisering en reductie van het kindertal³⁹.

Het door Lesthaeghe en Wilson gehanteerde verklingsmodel 'voorspelt' over het algemeen goed de verschillen in tempo van de fertiliteitsdaling tussen de onderzochte landen⁴⁰. Het biedt dan ook goede aanknopingspunten voor verder onderzoek.

4 NIEUWE RESULTATEN IN DE NEDERLANDSE HISTORIOGRAFIE

Terugkerend naar de Nederlandse historiografie kan geconstateerd worden dat, waarschijnlijk mede gestimuleerd door de bevindingen van het *European Fertility Project*, in de afgelopen tien jaar het onderzoek naar de fertiliteitsdaling in ons land weer op gang is gekomen. Relatief kort na elkaar zagen vier interessante publikaties het daglicht. Boonstra en Van der Woude hebben de vruchtbaarheidsdaling bestudeerd in de periode 1850-1890 in 375 van de ongeveer 1100 gemeenten die Nederland in die periode telde⁴¹. Belangrijk is het door hen gemaakte onderscheid tussen analyse van het vruchtbaarheidsniveau en analyse van de *ontwikkeling* daarvan. In het eerste geval is het doel het verklaren van de verschillen in reproductief gedrag op een bepaald

39 *Ibidem*, 289 vlg. Op het bestaan van een time-lag tussen economische verandering en de aanpassing van normen en waarden is ook al eens gewezen door R. Andorka in zijn artikel 'Lessons from Studies on Differential Fertility in Advanced Societies', in: Ch. Höhn, R. Mackensen, ed., *Determinants of Fertility Trends: Theories Re-examined, Proceedings of a Seminar Held in Bad Homburg, 1980* (Luik, s. a.) 19-33, aldaar 31.

40 De multiple R-kwadraat — die nul is als het gehanteerde model volstrekt niet voldoet en één als het perfect past — varieert van 0,626 voor Duitsland tot 0,885 voor Denemarken. De R-kwadraat voor Nederland is echter beduidend lager: 0,299. De auteurs zelf wijzen ter verklaring van dit verschijnsel op de operationalisatie van de factor economie (noot bladzijde 287). Deze verklaring lijkt echter niet erg logisch, omdat voor Italië en Denemarken ongeveer dezelfde operationalisatie is gebruikt. Veel waarschijnlijker is het dat de slechtere resultaten voor Nederland te wijten zijn aan de voor het meten van de huwelijksvruchtbaarheid in 1908/1911 gebruikte bron. Weliswaar wordt geen expliciete bronvermelding gegeven, maar het moet wel zo zijn dat gebruik is gemaakt van de CBS-publikatie *Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari 1964* (Zeist, 1964) waarin volgens opgave het aantal echtelijk levendgeborenen in de periode 1908-1911 per 1000 gehuwde vrouwen beneden 45 jaar wordt weergegeven. Contact met de Hoofdafdeling Bevolkingsstatistiek van het CBS heeft echter geleerd dat deze gegevens slechts een ruwe benadering geven van de huwelijksvruchtbaarheid. Zie voor meer technische details Th. L. M. Engelen, *Fertilititeit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960* (Assen-Maastricht, 1987) 71-72 en noot 105. Vreemd is ook dat Lesthaeghe en Wilson *De Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond'* niet meegenomen hebben bij het bepalen van de stemmen op non-confessionele partijen (277). Deze partij behaalde bij de Tweede Kamer verkiezingen van 1933 nochtans zeven procent van de zetels.

41 O. W. A. Boonstra, A. M. van der Woude, 'Demographic Transition in the Netherlands. A Statistical Analysis of Regional Differences in the Level and Development of the Birth Rate and of Fertility, 1850-1890', *AAG Bijdragen*, XXIV (1984) 1-57.

moment. Bij analyse van de ontwikkeling gaat het om het verklaren van de verschillen die optreden bij de verandering van het reproductief gedrag in een bepaald tijdbestek. Vermeldenswaardig is verder dat zij na bestudering van de literatuur tot de conclusie zijn gekomen dat het heel belangrijk is om bij dit soort onderzoek gebruik te maken van geavanceerde statistische technieken, hetgeen dan ook gebeurd is⁴².

Uit de analyses van Boonstra en Van der Woude blijkt dat de niveaoverschillen in vruchtbaarheid vooral verklaard worden door verschillen in mortaliteit, percentage katholieken en grondsoort⁴³. Bij de verklaring van de ontwikkeling blijkt het percentage katholieken geen rol meer te spelen. Dit is een zeer belangrijke conclusie, omdat — zoals Boonstra en Van der Woude trouwens ook vermelden — Hofstee en zijn opponenten in hun geschriften nauwelijks of geen onderscheid hebben gemaakt tussen niveau en ontwikkeling van de vruchtbaarheid. Met andere woorden: de discussie uit de jaren vijftig en zestig is wellicht slechts gevoed door misverstanden. Daarbij moet echter wel bedacht worden dat de studie van Boonstra en Van der Woude slechts betrekking heeft op de tweede helft van de negentiende eeuw. Misschien dat de kwestie in de twintigste eeuw heel anders lag.

Vooral op die eeuw is het onderzoek van Van Poppel gericht⁴⁴. Hij heeft zich daarbij zeer laten inspireren door het boven besproken werk van Lesthaeghe en Wilson. Als bron hanteert Van Poppel materiaal dat verzameld is in het kader van de volkstelling van 1960⁴⁵. Bij deze volkstelling zijn aan elke gehuwde Nederlander vragen gesteld over onder andere kindertal, beroep, godsdienst, inkomensklasse, huwelijksleeftijd en -cohort. Voor grotere regionale eenheden binnen de diverse provincies zijn deze gegevens in de vorm van kruistabellen bewaard gebleven⁴⁶. Zij maken een betere toetsing van de vigerende hypothesen met betrekking tot de fertiliteitsdaling mogelijk, omdat zij op individueel niveau zijn gemeten. Op deze wijze kan men namelijk direct vaststellen dat bijvoorbeeld katholieken een hoge vruchtbaarheid hebben. Bij de geaggregeerde cijfers is het slechts mogelijk te spreken van gebieden die èn overwegend katholiek zijn èn een hoge vruchtbaarheid hebben zonder de directe causale relatie te mogen leggen.

Op grond van het geraadpleegde materiaal constateert Van Poppel dat er bepaalde

42 *Ibidem*, 11. Betreurenswaardig is alleen dat zij — vanwege gebrek aan goede bronnen — geen onderscheid hebben kunnen maken tussen de invloed van het trouwedrag en de invloed van geboortebeperving op de vruchtbaarheid. Naar hun eigen zeggen (21) is dit vooral bij de niveau-analyse een probleem.

43 Er wordt een onderscheid gemaakt tussen zand- en kleigebieden.

44 F. van Poppel, 'Late Fertility Decline in the Netherlands. The Influence of Religious Denomination, Socio-Economic Group and Region', *European Journal of Population*, I (1985) 347-373.

45 Bij minder diepgaande analyses heeft hij in het hier besproken artikel ook gebruik gemaakt van materiaal uit de volkstellingen van 1930, 1947 en 1971.

46 Deze gegevens zijn uitgegeven door Th. Engelen, H. Hillebrand, F. van Poppel, *Kindertal naar kenmerken, 1900-1960: vruchtbaarheid van de op 31 mei 1960 bestaande eerste huwelijken naar periode van huwelijksluiting, huwelijksleeftijd en kerkelijke gezindte van de vrouw, sociale beroepsgroep van de man en gemeentegroep* (NIDI-Rapport nr. 11; Den Haag, 1989). In deze publikatie staan ook opmerkingen over de tekortkomingen van het materiaal. De gegevens voor Nederland als geheel zijn te vinden in CBS, *13e Algemene Volkstelling 31 mei 1960. Deel 6. Bestaande huwelijken en vruchtbaarheid van deze huwelijken* (Den Haag, 1969).

groepen aangewezen kunnen worden die 'verantwoordelijk' waren voor de late daling van de vruchtbaarheid in Nederland. Het gaat daarbij dan met name om rooms-katholieken werkzaam in de agrarische sector, maar ook om katholieke arbeiders en zelfstandigen werkzaam buiten de landbouw die wonen in het zuiden en bepaalde regio's in het westen van Nederland⁴⁷. Vervolgens probeert hij het afwijkende reproductieve gedrag van deze groepen te verklaren. Het verschil in gedrag blijkt niet gereduceerd te kunnen worden tot een verschil in economische positie want 'where we compared groups with the same socio-economic background within a given region, great differences in fertility were found, due mainly to high fertility of Catholics'⁴⁸. Zo kregen op het platteland ten noorden van Amsterdam katholieke boeren, getrouwd in de periode 1919-1928, bijna 5,4 kinderen meer dan hun hervormde collegae⁴⁹. Zijn conclusie is daarom dan ook dat mentale factoren een rol speelden: bij de katholieken zorgde het morele en intellectuele milieu voor een vertraging van de fertiliteitsdaling⁵⁰.

De studie van Lesthaeghe en Wilson heeft ook als inspiratiebron gefungeerd bij een door ons verricht onderzoek⁵¹. Ook wij onderscheidden tussen een tot geboortenbeperking prikkelende economische factor en een mentaal filter dat deze prikkels in meer of mindere mate tegenhoudt. Er werd echter niet, zoals door Van Poppel, gebruik gemaakt van data betreffende individuen, maar van gegevens op provinciaal niveau. Op die manier is voor Nederland een met de studies van het *European Fertility Project* vergelijkbaar onderzoek gedaan. In navolging van Boonstra en Van der Woude hebben wij een expliciet onderscheid gemaakt tussen analyse van het niveau van de vruchtbaarheid en de ontwikkeling er van. Bovendien is zowel rekening gehouden met de invloed van het trouwgedrag op het aantal geboorten als met de invloed van neo-Malthusiaanse praktijken. Het onderzoek bestrijkt het grootste deel van het tijdperk van de vruchtbaarheidsdaling, te weten de periode 1850-1960⁵².

De resultaten van het onderzoek bevestigen voor een deel de conclusies van Boonstra en Van der Woude. Het blijkt namelijk dat bij de analyse van de niveauverschillen in de huwelijksvruchtbaarheid de factor mentaliteit (gemeten als het percentage katholieken en gereformeerden in de bevolking) een belangrijke rol speelt, terwijl de invloed van de factor economie maar gering is. Bij de verklaring van de verschillen in

47 Van Poppel, 'Late Fertility Decline', 361-365.

48 *Ibidem*, 368.

49 *Ibidem*, 364. Het gaat hier om huwelijken gesloten vóór het 25ste levensjaar van de vrouw die in 1960 nog niet ontbonden waren.

50 *Ibidem*, 368-371.

51 Th. L. M. Engelen, J. H. A. Hillebrand, 'Fertility and Nuptiality in the Netherlands, 1850-1960', *Population Studies*, XL (1986) 487-503.

52 Volgens sommige auteurs is tijdens de jaren zestig van deze eeuw in Europa een nieuwe fase in de vruchtbaarheidsdaling ingetreden, een tweede demografische transitie. Kenmerkend voor deze fase zou zijn dat de fertiliteit tot beneden het vervangingsniveau is gedaald. Terwijl de eerste transitie vooral bepaald zou zijn door zorg om het gezin, worden in de tweede de rechten en ontplooiingskansen van het individu benadrukt. Zie hiervoor onder andere D. J. van de Kaa, R. Lesthaeghe, 'Twee demografische transities?', in: *Idem*, ed., *Bevolking: groei en krimp* (boekaflevering van *Mens en Maatschappij*, LXIII) Deventer, 1986) 9-24, en: D. J. van de Kaa, 'Europe's Second Demographic Transition', *Population Bulletin*, XLII (1987) 1-57.

ontwikkeling blijkt de factor economie aan kracht gewonnen te hebben, ten koste van de variabele mentaliteit. In tegenstelling tot de resultaten van Boonstra en Van der Woude is het geloof echter nog wel degelijk van invloed.

Voor de speciale positie die Nederland inneemt in de Europese demografische geschiedenis, zijn er uit dit onderzoek eveneens conclusies te trekken. Aangezien in elk jaar van waarneming tussen 1859 en 1960 de behoudende religies een belangrijke invloed uitoefenen op het vruchtbaarheidsniveau, moet een mentaal conservatisme mede aangewezen worden als reden voor de late en trage vruchtbaarheidsdaling. De situatie is echter niet verstandig; uit de dynamische analyses blijkt immers dat economische modernisering aantoonbaar leidt tot daling van de vruchtbaarheid. Naast het taai mentale filter kan dus de trage industrialisering in ons land als oorzaak voor de specifieke demografische ontwikkeling genoemd worden.

Engelen heeft in zijn proefschrift de resultaten van het juist besproken onderzoek getoetst in Nederlands Limburg op gemeentelijk en individueel niveau, eveneens voor de periode 1850-1960⁵³. Het betreft hier, zoals bekend, een nagenoeg homogeen katholieke provincie. Daarom probeerde deze auteur in navolging van Lesthaeghe en Wilson, het stemgedrag te gebruiken als maat voor mentaliteitsverschillen. De differentiële ontwikkeling van de vruchtbaarheid bleek slechts ten dele verklaard te kunnen worden met het gehanteerde model. Bij de bestudering van de niveauverschillen tussen de gemeenten trad nu niet de factor mentaliteit op de voorgrond, maar de factor economie. Daar kwam nog bij dat de variatie in vruchtbaarheidsniveaus pas in de loop van de twintigste eeuw goed begrepen kon worden. Vooral dit laatste brengt Engelen er toe te veronderstellen dat er toch een mentaal filter werkzaam is geweest dat de economische prikkel tot geboortenbeperking heeft vertraagd. In de loop van de twintigste eeuw zou dit aan kracht hebben ingeboet. Bovendien zou deze rem niet gemeten kunnen worden aan stemgedrag, maar een meer algemeen traditioneel bepaald karakter hebben. Een argument voor zijn veronderstelling ontleent Engelen aan het feit dat ook als hij verschillen tussen gemeenten wat betreft economische modernisering en stemgedrag neutraliseert, er een regionale clustering in de huwelijksvruchtbaarheid optreedt. Dit wijst op het bestaan van specifieke regionale tradities.

5 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN VOOR VERDER ONDERZOEK

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn dat in de afgelopen jaren de kennis van de vruchtbaarheidsdaling aanzienlijk is toegenomen. Dit is niet in de laatste plaats te danken aan het gebruik van een modelmatige kwantitatieve benadering. De materie is nochtans weerbarstig en maakt nader onderzoek noodzakelijk. Welke handreikingen bieden de hier besproken studies daarvoor? Allereerst, het inzicht dat de economische omstandigheden waarin echtparen verkeren, bepalen of het hebben van veel kinderen

53 Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit*.

voordelig is of niet. Bij een familiale, arbeidsintensieve produktiewijze zorgt de opvolgende generatie voor een aanvulling op de inkomsten van de ouders. Als echter overgeschakeld wordt op een systeem waarbij niet langer het gezin de eenheid van produktie is, en kapitaal een belangrijker rol speelt, is het omgekeerde het geval. Aldus mag verondersteld worden dat een modernisering van de economie — gedefinieerd in termen zoals hier besproken — zal zorgen voor een afname van de gezinsgrootte. Een tweede conclusie is echter dat de economische prikkel tot beperking van het kindertal niet teruggevonden hoeft te worden in het feitelijk reproductief gedrag, althans niet direct. Die prikkel wordt namelijk in meer of mindere mate gefilterd. De sterkte van dit filter hangt af van de vraag in hoeverre de betreffende samenleving geboortenbeperking moreel acceptabel acht. Bij de bestudering van de fertiliteitsdaling moet dus met twee zaken rekening gehouden worden: de motivatie om het gezin te verkleinen en de acceptatie van de gedragsverandering die daar voor nodig is.

Het werken met het motivatie-acceptatie model maakt het mogelijk een aantal paradoxale bevindingen van de verschillende fertiliteitsstudies te verklaren. Eenzelfde economische situatie kan bijvoorbeeld tot verschillend reproductief gedrag leiden indien de mentaliteit in de betrokken onderzoeksgebieden verschilt. Bovendien kan een daling van de vruchtbaarheid zowel een gevolg zijn van een toegenomen economische prikkel tot geboortenbeperking, als het gevolg van een verzwakking van de mentale weerstand er tegen⁵⁴.

De introductie van de factor acceptatie creëert echter ook een groot probleem. Want hoe moet deze factor gemeten worden? Van Poppel en Engelen/Hillebrand probeerden de mentaliteitsfactor te benaderen door naar religie te kijken⁵⁵. Lesthaeghe/Wilson en Engelen hebben het percentage van de kiezers dat zijn stem uitbracht op een niet-confessionele partij als maat gebruikt⁵⁶. In de studie Van Lesthaeghe en Wilson voldeed deze meetwijze wel, bij Engelen niet. Hij moest constateren dat specifieke regionale tradities waarschijnlijk een rol speelden.

De variabele 'regionale cultuur' blijkt in meer onderzoeken van invloed te zijn. Zo constateren Knodel en Van de Walle in 1979 dat 'a persistent finding' van recent onderzoek naar de fertiliteitsdaling in Europa is dat het begin en de verspreiding van de vruchtbaarheidsdaling — ook na uitschakeling van socio-economische verschillen — een regionale clustering vertonen. Zij vervolgen:

Provinces within regions typically share similar cultural characteristics, such as a common dialect or common customs ... In addition, there are undoubtedly differences between cultures in terms of traditions, customs, and values that can either impede or facilitate the adoption of family limitation behavior and small-family norms⁵⁷.

54 *Ibidem*, 206.

55 Van Poppel, 'Late Fertility Decline'; Engelen, Hillebrand, 'Fertility and Nuptiality'.

56 Lesthaeghe, Wilson, 'Modes of Production'; Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit*.

57 J. Knodel, E. van de Walle, 'Lessons from the Past; Policy Implications of Historical Fertility Studies', in: Coale, Cotts Watkins, ed., *The Decline of Fertility*, 390-419, aldaar 413; hun artikel verscheen eerder in *Population and Development Review*, V (1979) 217-245.

Ook in een recente publikatie van Cotts Watkins wordt gewezen op de invloed van regionale gewoonten op het huwelijks- en voortplantingsgedrag⁵⁸.

Deze onderstreping van het belang van historisch bepaalde regionale tegenstellingen voor het verklaren van maatschappelijke verschijnselen is volgens Boonstra en Van der Woude niet nieuw voor historici⁵⁹, en lijkt op het eerste gezicht wellicht een open deur te zijn. Dat neemt echter niet weg dat zij enige aanpassing vergeet van de demografisch geïnteresseerde geschiedkundigen en sociale wetenschappers, die zich tot op heden in meerderheid beperkten tot kwantificeerbare variabelen zoals het percentage landbouwers of stemgedrag. Er zal met name meer aandacht geschonken moeten worden aan het werk van ethnografen, linguïsten en regionale onderzoekers. De bekende historisch-demograaf A. Imhof merkte hierover reeds in 1977 op dat '... ohne Kenntnisse in der historischen Landeskunde wird eine sorgfältige Interpretation [van historisch demografische verschijnselen] schwerlich zustande kommen'⁶⁰. Eens te meer blijkt dat een combinatie van kwantitatief en kwalitatief onderzoek tot een vruchtbare kruisbestuiving kan leiden. Een andere implicatie is dat er comparatief gewerkt moet worden. Het is waarschijnlijk dat daarbij de tot op heden gehanteerde staatkundige grenzen van onderzoeksgebieden minder belangrijk zullen blijken te zijn. Hoe verder men terug gaat in de tijd, hoe meer het gedrag bepaald zal worden door een gezamenlijke culturele achtergrond en hoe minder toevallig tot stand gekomen politieke afbakeningen van belang zijn⁶¹. Tot slot zij opgemerkt dat bij de bestudering van de vruchtbaarheidsdaling terdege rekening gehouden moet worden met de sociaal-economische verschillen tussen regio's. Na het incalculeren van deze verschillen worden immers de contouren van de culturele, mentale en historisch gegroeide onderscheiden des te duidelijker. Alleen op deze wijze kan de factor 'acceptatie' een concretere invulling krijgen.

58 S. Cotts Watkins, *The Rise of Demographic Nationalism in Western Europe, 1870-1960*, paper prepared for the annual meeting of the Population Association of America, April 29 - May 2, 1987 (Chicago) onder andere 9-10 en 27. Zie ook: R. Andorka, *Determinants of Fertility in Advanced Societies* (Londen, 1978) 189. Zie ook: J. R. Lehning, 'The Decline of Marital Fertility: Evidence from a French Department, La Loire (1851-1891)', *Annales de démographie historique* (1984) 201-217.

59 Boonstra, Van der Woude, 'Demographic Transition in the Netherlands', 6.

60 A. E. Imhof, *Einführung in die Historische Demografie* (München, 1977) 9-10.

61 Deze constatering werd reeds in 1961 gedaan door E. A. Wrigley in zijn veel te weinig geciteerde boek *Industrial Growth and Population Growth. A Regional Study of the Coalfield Areas of North-west Europe in the Later Nineteenth Century* (Cambridge, 1961) met name ix.

Gemengd onthaal: de weerklank op Money's 'Java' in Nederland

C. FASSEUR

In het *Tijdschrift voor Geschiedenis* hebben Wesseling en Stengers een aantal jaren geleden stil gestaan bij de voorbeeldfunctie die het Nederlandse koloniale model in de tweede helft van de negentiende eeuw in het buitenland, met name Frankrijk en België, heeft gehad¹. In belangrijke, zo niet overwegende, mate was hieraan het lijvige, meer dan 600 bladzijden tellende, werk debet dat de Engelsman James William Bayley Money (1818-1890) in 1861 had laten verschijnen onder de titel *Java or How to Manage a Colony*². Minder bekend is echter hoe de reacties in Nederland zelf waren op deze lofzang op het Nederlandse koloniale bestuur. Nu, die hielden niet over. Zo groot als het enthousiasme was, waarmee bijvoorbeeld de latere Belgische koning Leopold II het boek las — Stengers heeft ons ervan op amusante wijze verslag gedaan — zo lauw was de ontvangst die het in Nederland ten deel viel. Het invloedrijke *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, orgaan van de liberale koloniale oppositie onder de hoofdredactie van het Tweede Kamerlid W. R. baron Van Hoëvell, vond het zelfs niet de moeite van een recensie waard³. Ook de liberale *De Gids* besteedde geen enkele aandacht aan het boek. Evenals dit het geval was geweest met de precies één jaar eerder verschenen *Max Havelaar*, die geenszins een ode aan het Nederlandse bestuur kon worden genoemd, zo werd ook Money's geschrift een wapen in de politieke strijd tussen liberalen en conservatieven. Voldoende reden, zo lijkt het, om er hier wat uitvoeriger bij stil te staan.

Als advocaat bij het Supreme Court in Calcutta, zijn geboortestad, had Money in 1858 besloten een reisje te maken naar Java, mede met het oog op de gezondheid van zijn vrouw, die aan een verandering van omgeving toe was. Origineel was dit besluit zeker, te meer waar de enige reisgids over Java waarover Money kon beschikken zich nogal kritisch uitliet over deze Nederlandse bezitting. Weliswaar heette het klimaat van Java aangenaam en de Franse opera te Batavia 'very passable' maar met weinig waardering werd daarin gesproken van het ongenietbare voedsel ('Dutch cooking .... is disgusting'), schaars geklede Bataviase dames (in sarong en kebaya), weinig comfortabele hotels, onaangenaam ogende Javanen en onopgevoede Nederlandse kinderen enz., enz. Ook de titel van het boekje van de anonieme auteur, waarachter een zekere Charles

1 H. L. Wesseling, 'Het Nederlandse koloniale model in de Franse koloniale theorie, ± 1890-1914', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XC (1977) 72-94; opnieuw uitgegeven onder de titel: 'Nederland als koloniaal model' in: H. L. Wesseling, *Indië verloren, rampspoed geboren* (Amsterdam, 1988) 140-176. Jean Stengers, 'Leopold II et le modèle colonial hollandais', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XC (1977) 46-71.

2 Verwijzingen naar het werk van J. W. B. Money, *Java or How to Manage a Colony* (2 dln.; Londen, 1861) zijn ontleend aan de fotografische herdruk die daarvan in 1985 bij Oxford University Press verscheen (met een inleiding door Ian Brown).

3 Wel kondigde Van Hoëvell een recensie aan, zodra de vertaling van Steyn Parvé (zie noot 13) gereed zou zijn — vgl. *TNI*, XXIII (1861) ii, 343-344 — maar het is bij dit goede voornemen gebleven.